

Редколегія «Філософської думки» зініціювала проведення цього року двох круглих столів, присвячених проблематиці місць пам'яті. Тема пам'яті є однією з чільних у соціально-філософському дискурсі. Самоорганізацію культурної реальності неможливо уявити без цього феномену. Разом із тим дослідницяка увага до механізмів, ролі, суперечностей та інших аспектів пам'яті в культурі та соціальності є мінімальною. Нашою метою було активізувати філософський інтерес до теми пам'яті та здійснити спробу її теоретичного структурування.

Оскільки пам'ять не є абстрактною величиною, обидва круглі столи відбулися в контексті знаменної цьогорічної події — 100-річчя легендарного Будинку Максиміліана Волошина у Коктебелі. Ця невеличка будівля стала одним із найбільш цікавих і плідних топосів вітчизняної культури, яким заслужено може пишатися Україна. Все, що вона увібрала в себе, стало, без перебільшення, унікальною подією всесвітньо-історичного значення, що добре розуміли (і висловлювали) сучасники ще у 20—30-ті роки. Перший круглий стіл був проведений у Коктебелі на XVII Волошинських читаннях, а другий — в рамках експозиції Дому-музею М.О. Волошина в Національному художньому музеї України.

Далі вміщено матеріали роботи круглих столів у вигляді виступів і статей основних доповідачів, що мали на меті прояснити сенс і статус місць пам'яті у системі культури. Як побачить читач, нам навряд чи вдалося досягти цілісного в теоретичному та методологічному плані результату. В принципі, це теж показовий підсумок, який засвідчує складність та неопанованість теми культурної пам'яті. Тому, маємо сподівання, розмова буде продовжена іншими дослідниками з більш вагомими результатами.

*Мирослав
Попович*

ПАМ'ЯТЬ МАЄ БУТИ ПАМ'ЯТТЮ СЕРЦЯ

Феодосія пов'язана із пам'яттю про Максиміліана Волошина, як і Коктебель. Я хотів би нагадати деякі справжні події, що, можливо, вразили поета — автора поеми про ЧеКа. Для початку прокоментую документ, який тримаю в руках. Історія його така. У мене в Феодосії є півбудинку, саманного, де я із сім'єю проводжу літо. Мій добрий знайомий Дмитро Тимофійович Калашников, дізнавшись, що я щоліта живу в цьому місті, розповів мені про долю свого діда, який зник безвісти в роки Громадянської війни саме у Феодосії. Він мені передав ксерокс з останнього листа, який його сім'я одержала від діда. Перед Першою світовою війною сім'я жила в Польщі, дід служив десь писарем. Коли почалася Перша світова війна, він відвіз сім'ю до Сум, де жили його батьки. Його приписали до Сирецького військового госпіталю, де він прослужив писарем всю «Германську», а потім і Громадянську війну. Зв'язок із сім'єю він втратив, довго шукав її, й, нарешті, якось знайшов адресу сім'ї і встиг написати кілька листів. Він опинився у врангелівському Криму не як борець за білу ідею, а просто як добросовісний службовець-медик. До речі, його двоюрідний брат був ідейним червоноармійцем. Останнього листа дід написав на третій день після взяття Феодосії Червоними військами. Ось кілька слів з цього листа: «Слава Всеvyšньому! Жив и здоров и безконечно счастлив той давно ожидаемой мной минуты, когда у меня возникла возможность написать хоть несколько слов вам,

© М. ПОПОВИЧ,
2013

дорогие мои. Ждал я этих счастливых минут ...» і так далі. Ніякої інформативної цінності ці повірвання простої людини на тлі доленосних подій Громадянської війни для історії не мають. «Живу я в госпиталі нічого себе, нарекать не могу. Слава богу за все. Летом купался». І пише про те, як він любить кожного зокрема, і повідомляє, що йому треба наступного дня йти на реєстрацію у відповідні органи Радянської влади. І все. Далі звісток про нього немає.

Однак я розповів Калашникову-онукові те, що має, можна думати, прямий стосунок до долі його діда. Феодосійські історики — професіонали та аматори — видрукували краєзнавчу збірку, в якій повідомляють, що всіх, викликаних нібито для реєстрації, тут же розстріляли. Розстріли відбувалися недалеко від мого будинку, коло невеличкого пляжу на Карантині. Розстріляли і хворих у госпиталі, не тільки військовополонених. Там були також і люди цивільні — усіх тоді косив сипний тиф. Говорити про це важко; мені, чесно кажучи, сльози на очах виступали. В офіційній пам'яті збереглося документально все. Коли червоні війська підійшли до Перекопу, Фрунзе, командувач фронту, звернувся до офіцерів і солдатів Білої армії з пропозицією здаватися в полон, обіцяючи їм життя. Відповіді він не одержав, але червоного командира Фрунзе Ленін вилаяв за те, що він розкидається такими обіцянками. І це все оприлюднено. Це не було навіть великим секретом, архіви зберегли дуже багато; відомі були й публікації про звірства червоних у Криму. Правозахисник Мельгунов записував усі ці випадки нелюдського ставлення до людського життя, і про Крим він написав дуже детально.

Я хотів би, щоб ми не просто пам'ятали про такі нещастя, а щоб ми почували серцем те горе простих людей, яке притупилося із плином часу і вже нікому не пече. Я живу на місці, розташованому неподалік від мису, за яким червоні розстрілювали полонених. Місцина ця називається Карантин, бо у старій Кафі саме там була гавань. І ходжу я купатися на пляж, який називається Чумка. Він називається так через те, що звідти пішла на всю Європу ота знаменита велика чума, що про неї Пушкін написав «Пир во время чумы». Це теж місце великої, дуже давньої, нині забутої біди. Сьогодні там заможні люди побудували свої маєтки, там купаються, і там здають житло на літо, і ніхто нічого не знає про те, що пам'ятає ця Чумка.

Ідеться не про те, щоб ми все пам'ятали, хоча мусимо, як цивілізовані люди, мати списки всіх людей, які загинули на тих місцях. Але мене турбує інше. Як зробити так, щоби у пам'яті не тільки лишилися номер дивізії чи список бійців, а щоб у пам'яті був біль? Щоб це *боліло!* Щоб люди відчували, як було тому писареві. Як це зробити? Я не маю відповіді на це питання. Але я знаю тільки одне: якщо ми будемо просто згадувати про списки чи місця, де відбувалися події, і не будемо відчувати людські долі, які за цим стояли, не будемо відчувати тієї сльози, яка мусила пролитися над

могилою тих людей і не пролилася, то ми пам'яті фактично не матимемо. Ми будемо мати, особливо під час політичних баталій, тільки спекуляцію на людських долях, на людському стражданні. Пам'ять як академічна пам'ять, як пам'ять історика — це радше псевдоісторична пам'ять. Пам'ять має бути пам'яттю серця.

У пам'яті є такі речі, що їх треба утримувати емоційно. Треба писати всю правду, хоч би яка вона була, — приємна чи не приємна, — про такі речі, як рабство, работоргівля, які мають бути емоційно відштовхнуті від нашої сучасності, психіки й сучасного світогляду. Повертаючись до Феодосії, скажу, що там навпроти фортеці є такий скверик, що зветься Морсад; і в тому скверіку є естрада, де відбуваються танці. На цьому місці колись був ринок рабів. І всі реагують на цю інформацію не інакше як зі сміхом. Треба зробити щось таке, щоб і для нас, з нашими етнічними предками, і для татарина, який має іншу національну традицію, було травмою визнавати, що є така частина нашої історії, від якої нікуди не дінешся. У всякому разі виключення їх із традиції має здійснюватися не через забуття, виключенню має підлягати вся психологія оперування людьми як речами. Отже, я цілком згоден, що біль, такий самий, як і біль волинської різанини, не може бути просто забутий і викреслений із підручників та інших книжок. Це входить у ту формулу, коли злочин має бути встановлений, і спадкоємець історії має або засудити його і лише тим самим виключити з пам'яті та з традиції, або відповідати за нього, хоч би як це було важко. Існує гуманна релігійна формула: «Простіть нас, і ми вас прощаємо». Краще цієї формули ніхто не придумав.

Проблема місць пам'яті постала після Першої світової війни, коли виникла ідея пам'ятника невідомому солдатові. Це пам'ять, яка не має окресленого місця. Бо це не обов'язково пам'ятник на якійсь могилі реальних жертв війни, це біль за людьми і мовчазна пам'ять про те, чого ми, можливо, ніколи не дізнаємось. Треба зважати також на те, що вже багато нетрагічного відбулося на цих теренах. І якщо цей невільничий базар, де сьогодні танцюють пари, перетворити на меморіальне місце й на цьому місці повісити табличку із написом, що тут торгували людьми, то це, крім жартів, нічого не викличе. Проте має бути увічнене те, що є місцем трагедії. Мене вражала порядність латвійських урядників (в тому числі й комуністичних!). У Ризі на міському кладовищі поруч поховані і червоні, і білі латиські стрільці часів Громадянської війни. З одного боку білих поховано, з іншого — червоних, і кожному поставлено пам'ятник. Мусимо навчитися ховати своїх померлих.

У 1967 році я був учасником Міжнародного конгресу, який відбувався в Амстердамі. І ми поїхали в неділю в Утрехт — нас запросили на святковий сніданок. І це свято полягало в тому, що вони снідали оселедцем і червоним буряком (чи морквою, я не пам'ятаю). Ми, звичайно, привітали їх зі

святом і попросили розказати, що воно таке. Виявилось, що в XVII столітті місто Утрехт було обложене іспанцями. Мешканці вже були виснажені, запаси з'їдені до останньої зернини. І от прибігає хлопчик і каже, що іспанці пішли. А на доказ він приніс одну бурячинку (чи морквинку) і одного оселедця. І з того часу жителі Утрехта снідають у цей день тільки так. Ніхто не ухвалював ніяких рішень, не було Указу Верховної Ради, Указу Президента чи короля. Що власне вони святкують? Чому вони не забувають цей день? Що в тій спільноті XVI чи XVII століття їх усіх сьогодні приводить у святковий духовний стан? Мені здалося, що вони святкують день, коли вони стали вільними. І оце прагнення до свободи матеріалізувалося в цьому сніданку.

Я вірю в те, що є такі маркери, є такі точки, може, у просторі, може, у часі, які нам нагадують про те, що ми повинні бути вільними, що ми повинні жити справедливо, що ми повинні бути солідарні зі своїми братами і сестрами.

Мирслав Попович — академік Національної академії наук України, директор Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ, головний редактор часопису «Філософська думка».
